

Българският литературен модернизъм. Проблемът за времето и идентичността

Bulgarian Literary Modernism. The Problem of Time and Identity

Иван Христов

Институт за литература

Българска академия на науките

Абстракт: В тази статия ще направим опит да погледнем на проблема за времето и идентичността през призмата на литературната традиция. Ще анализираме българския литературен модернизъм в съпоставителен план с няколко важни за идентичността понятия, а именно – родното, женското, чуждото, медиите, социалистическия реализъм, българския литературен постмодернизъм. Българският литературен модернизъм ще бъде разгледан не само в своя статичен вид, като определен литературен период, обхващащ времето от края на XIX век до Втората световна война, но и като динамично явление. Той ще бъде интерпретиран не само в контекста на своята поява, но и в контекста на превръщането му в традиция.

Ключови думи: модернизъм, концепция за време, национална идентичност, модерност, контрамодерност

Keywords: modernism, concept of time, national identity, modernity, counter-modernity

ЗАВРЪЩАНЕ КЪМ МИНАЛОТО 1 – БЪЛГАРСКИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН МОДЕРНИЗЪМ И РОДНОТО

Един от възможните пътища за постигане на нова идентичност за българските модернисти от началото на XX век е завръщането към миналото. Българският литературен модернизъм отхвърля преди всичко стила, господствал през XIX век. Наблюдава се стремеж към наивност или към липсата на изградена традиция, връщане към митологията, примитива. Този период се характеризира с реабилитация на категории, потиснати през XIX век, като *порив*, *чисто вълнение*, *нетърсено движение на душата*, *спонтанност*, *непосредственост*. Той е опит да се върне сакралният смисъл на изкуството, неговата магическа функция, които биват похитени от появата на масовата култура. Селският човек е източникът на обновяване на традицията. Наличието на мита за „вечното завръщане“

Ivan Hristov is an Associate Professor, PhD at the Institute for Literature, Bulgarian Academy of Sciences; his work focuses on literary circles, publications and polemics in Bulgarian modernism within a European context.
E-mail: christoff78@abv.bg

в концепцията за време на българския литературен модернизъм „говори за една онтология, останала незаразена от идеята за времето и за ставането“¹. Елиаде сочи, че примитивният човек, давайки кръгова посока на времето, унищожава неговата необратимост. Митологичната концепция, че времето може да бъде върнато, че човекът може да се върне, способства в нея да се вижда възможен изход от кризата, ново начало за човечеството. Така отчуждението, омразата, Войната може да бъдат премахнати чрез едно ново възвръщане – връщане към праначалата на човечеството. Наблюдаваме КРЪГОВА КОНЦЕПЦИЯ за време и завръщане към миналото.

ОГЛЕДАЛОТО НА ДРУГИЯ – БЪЛГАРСКИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН МОДЕРНИЗЪМ И ЖЕНСКОТО

Друг възможен път на обновяване на традицията през този период е откриването на Другия. В тази посока на модернизирване наблюдаваме и откриване на женското, реабилитация на женски категории като *иррационалност, аисторизъм, спонтанност, субективизъм, анационалност* в противовес на мъжките рационализъм, историзъм, концептуализъм, обективизъм, национализъм. Откривайки мъжката субектност в началото на XX век, българският модернизъм постепенно подготвя почвата за появата и на женска субектност. Лирическата героиня на Магда Петканова от нейната стихосбирка „Македонски песни“² се лута между травматичното преживяване на любовното чувство и националния дълг. Тази книга бива натоварена и с национализъм, и с модернизъм едновременно и не може да избере по кой път да тръгне. Общностният проект на Магда Петканова за излекуване на колективната рана с възможностите на една онирична стратегия се оказва маргинализиран поради отсъствието на точно тази жизненонеобходима за лирическия канон от края на 20-те години женска субектност. Но през 20-те го-

дини национализмът е все още много мощно средство за мобилизация на идентичност. Женският национализъм на Магда Петканова е това, което българският литературен модернизъм от междувоенния период не може да приеме.

ОГЛЕДАЛОТО НА ЧУЖДЯ – БЪЛГАРСКИЯТ ЛИТЕРАТУРЕН МОДЕРНИЗЪМ И ЧУЖДОТО

Огромните природни ресурси върху огромните територии, мощната техническа и научна революция, бързата индустриализация превръщат САЩ за едно столетие от европейска колония в „метафора на модерността“, но модернизмът е контрамодерен проект. Българските модернисти гледат на модерността като на „преситеност с цивилизация“, „механизация на културата“. Възникването и влиянието на американския джаз на европейския континент може да бъде разглеждано в посока на интереса към примитива, на стремежа към един далечен, тъмен и непокуварен свят. Кирил Кръстев говори за „тарзановска тъга, която ни обхваща внезапно на върха на нашето цивилизационно сияние, към далечната ни кръвна и духовна прародина, към джунглите и свободата“³. Българските модернисти смятат модерността за отнемане на свободата. Важна в това отношение е концепцията за Детето-човек. Детето като наивност, като липса на изградена традиция.

Книгата на американеца Рувим Маркъм „Запознайте се с България“⁴ очертава контекста, в който се разгръща българският литературен модернизъм през 20-те и 30-те години. Какви са констатациите на Маркъм за нашата идентичност от този период? Българската нация е селска нация, а българинът проявява своята висша лоялност към семейството и стопанството. Това спомага в обществото ни да се установяват лесно идеологии с антигражданска насоченост. Маркъм обръща внимание на отсъствието

¹ Eliade 1994: 104.

² Mineva (Petkanova) 1927.

³ Krastev 1927: 2.

⁴ Markham 1931.

на демократична традиция в българското общество. През XIX век групата на революционерите задава темпото и определя посоката на събитията в българската история, но това води до склонност към радикализация на нагласите на интелигенцията. Налице е също и неосъществен национален идеал за обединение – разделение с изкуствени граници и закъсняла модернизация. Нацията е изостанала твърде назад от развитите държави в цивилизования свят, но тя има своята цел, има своята мисия. Прави впечатление, че Рувим Маркъм, типично в духа на програмата на кръга „Стрелец“, застава на страната на еволюцията, „на селския прогрес“. Американският българист подкрепя прогресистко-еволюционистката посока на развитие на българската история. И тук наблюдаваме конфликт между кръговата концепция за време на модернизма и линейната концепция за време на модерността.

Времето между двете световни войни е време на криза и остра актуализация на дебата за идентичността. На първо място – това е дебат в коя посока трябва да върви България и къде принадлежи – на Европа или Евразия. На второ място – каква трябва да бъде нейната обществена система – капитализъм, фашизъм или комунизъм. На трето място – как да се постигне новата национална идентичност – чрез връщане назад към миналото или чрез отиване напред, към бъдещето. 20-те години са времето, в което мобилизацията към една обща глобализация се разпада и се формира локалната опозиция европейзъм – евразийство. Европейизмът се състои от три елемента – римски, християнски и гръцки. Но и евразийството също се състои от три елемента – византийският елемент и православие, европейският елемент на

Петър Велики и азиатският елемент на Чингиз хан. По подобие на доктрината „Монро“ бива формирана и евразийската доктрина – Евразия за руснаците.

За разлика от Освалд Шпенглер, който смята, че Европа вече е към своя залез, според интелектуалците от кръга „Стрелец“ за Европа настъпва период на зрялост. Развитие на демокрацията и науката, духовната кохезия, мирът между европейските народи са все предпоставки за възход. И Европа, и България в края на 20-те години на XX в. изглеждат така, сякаш са готови за това ново начало. Надигащите се и от запад, и от изток тоталитарни идеологии обаче, новата световна война отлагат задълго тези въжделения, а европейската идея и евразийството през 30-те години отстъпват на заден план. На преден план идва новата опозиция: комунизъм – фашизъм. По отношение на проблема за идентичността наблюдаваме преход от глобалното към локалното.

МАСОВИТЕ МЕДИИ И ИДЕНТИЧНОСТТА – ЗАГУБА НА СУБЕКТНОСТТА

Ако предвоенният етап на модернизма е свързан по-скоро с градската буржоазия, то след Първата световна война се осъществява олевяване на европейската интелигенция, което е особено чувствително в страните, губещи войната. Експресионизмът, а по-късно и тоталитарното изкуство са свързани с бедните, със социалните низини. Освен до олевяване Войната води и до радикализация. В следвоенния период тя се оказва основен фактор за формирането на нова колективна идентичност, за загуба на индивидуалност или загуба на субектността на Аза, постигна-

та от предходния етап на българския литературен модернизъм. Огромните воюващи маси поглъщат отделната човешка личност и тя губи своето самостоятелно значение. Но и новите социални медии допринасят за загубата на субектността. Така следвоенната имперсоналност на експресионизма се превръща в основа на тоталитарното изкуство. Тази загуба на субектността води до появата на „Човекът-Плакат“ на литературната сцена. На основата на теорията за плаката Чавдар Мутафов несъмнено достига до някои от характеристиките на тоталитарното изкуство. Имайки предвид тези разсъждения, можем да заключим, че соцреализмът е всъщност един радикализиран авангард, един постсимволизъм, враждебен към модернизма изобщо. Неслучайно, макар че в началото, с появата на соцреализма експресионистите изглеждат свързани с него, малко по-късно те биват или асимилирани, или маргинализирани. Писателите експресионисти са против индивидуализма на предходния модернистичен етап, но след това техният имперсонализъм не е приет от тоталитарното изкуство и експресионизмът приключва своя живот – на едни места с идването на Хитлер, на други с идването на Сталин. В търсенето на нова идентичност се оформят нови опозиции: класово – надкласово, индивидуално – колективно, минало – бъдеще.

През 30-те години към радиото биват насочени очакванията за постигане на непостигнатите модернизационни задачи, а именно – реализация на българския национален идеал за обединение, презентация на българската култура на световната сцена, повишаване на качеството на общественото образование. Новите социални медии подбиват цената на изкуството, образованието, политиката – „Старият мотив – искаме, защото плащаме – се изоставя“⁵. Може да се каже, че новият възприемател иска, защото получава. Появява се проблемът за „конsumerизма“. Под влияние на новите медии тоталитаризмите възникват и се оформят като обществени системи – средство за бър-

за модернизация, но за сметка на човешките права. Поражда се един мощен етатизъм. Моралният императив Бог бива изоставен. На преден план излизат понятия като Машина и Държава. Ако модернизмът се противопоставя на колективизма на XIX век с откриването на субектността на Аза, с откриването на Другия, на Чуждия, то социалистическият реализъм осъществява радикално завръщане към модерността, към колектива за сметка на Аза.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЯТ РЕАЛИЗЪМ. ВРАЖДЕБНИЯТ ДРУГ

През 20-те години на XX в. се осъществява завръщане към действителността в противовес на фикционалния свят на символизма, завръщане към християнските ценности в противовес на предходния индивидуалистически етап на българския модернизъм. Първата световна война е историческият и социален фактор, който води до дискредитиране на индивидуализма на символизма. Новите социални медии засилват процеса на загуба на субектността на Аза. Завръщането към християнските ценности води и до появата на нов тип колективизъм.

През 40-те години при социалистическия реализъм става необходимо завръщането към действителността от междувоенния период да бъде заменено от появата на нов тип художествена „действителност“. Освен всичко друго тази нова „действителност“ става производител на идеологически доктрини. Християнските ценности биват заменени от култа към личността на Вожда. Новият вид колективизъм бива заменен от служене на Народа с главно „Н“. Конфликтът между модернизма и социалистическия реализъм е неизбежен.

Но кои характеристики на двете поетрики влизат в конфликт? На първо място, разбирането на модернизма, че тенденцията няма място в изкуството, влиза в противоречие с утвърждаването на социалистическия реализъм именно като тенденциозно изкуство. Второ, модернистското разбиране за мястото

⁵ Vezhenkov 1938: 267.

на действителността в изкуството като нещо дадено и сегашно противоречи на концепцията на соцреализма за действителността в бъдеще време, действителността в развитие. На трето място, модернистското разбиране за „незаинтересоваността“ като един от съществени белези на художественото творчество, или „изкуство за изкуството“, влиза в противоречие с педагогическата натовареност на тоталитарната литература.

Така социалистическият реализъм ни се разкрива като радикализиран авангард с линейна концепция за време, която влиза в конфликт с кръговата концепция на модернизма. Той е нов проект за модернизация, като трансформира сегашното време на пост-символизма в бъдеще време. Парадоксално, бидейки проекти за модернизация, тоталитаризмите на XX век се превръщат в радикализирана контрамодерност.

ЗАВРЪЩАНЕ КЪМ МИНАЛОТО 2

„Реалността в наше време за повечето от модернистите е нерадостна, кошмарна, непознаваема, човешкото съществуване се разглежда като сън, като бълнуване. Това ги предразполага към митотворчество“⁶ – това е една от основните критики към модернизма през 80-те години. И още: „Ред естетически схващания на писателите модернисти се опират върху реакционната философия на субективния идеализъм, върху крайния индивидуализъм на Ницше, върху интуитивизма на Бергсон, върху психоанализа на Фройд, върху агностицизма, прагматизма, абстракционизма и др.“⁷. Така основните противопоставяния през 80-те години между социалистическия реализъм и модернизма могат да бъдат изведени в следните посоки:

Реализъм – Антиреализъм
Пролетариат – Буржоазия
Ясен, прогресивен – Мъглав,
мистифициран

Обективен материализъм – Субективен идеализъм

Колективизъм – Краен индивидуализъм

Маркс – Ницше

Социализъм – Империализъм

Съдържание – Форма

Оптимизъм – Песимизъм

Традиционен – Антитрадиционен

Единен и нормативен – Не е единен,
не е нормативен

През 70-те години редица книги на чуждестранни българи от Полша, Чехия и Словакия оказват силно влияние в посока на реабилитация на българския литературен модернизъм. Влиянието на тези изследвания в български контекст разхлабва някои от най-здравите хватки на социалистическия реализъм спрямо модернизма. На първо място – противопоставянето Реализъм – Антиреализъм. Според Симеон Хаджикосев например в „Панорама на българската литература“ Пантелей Зарев доказва, „че интерпретирането на собствено символистичното или модернистичното в никакъв случай не означава реставрация на модернизма, а е средство за по-пълно проникване в противоречивия свят на твореца“⁸.

На второ място, чрез частичното възприемане на един европоцентристки модел тези изследвания проблематизират твърдението, че българският модернизъм не е единен. Трето – става ясно, че българският модернизъм е свързан с европейския. Ако говорим обаче за български символизъм, защо да не говорим и за български експресионизъм, футуризъм, дадаизъм и т.н. Парадоксално символизмът, който бива атакуван от 20-те та чак до 80-те е първото реабилитирано модернистично течение. Преоткриването на символизма води до ново преоткриване на субектността.

⁶ Nitsolov, Georgiev 1980: 461-462.

⁷ Nitsolov, Georgiev 1980.

⁸ Hadzhikosev 1979: 9.

⁹ Antov 2008: 161-169.

¹⁰ Antov 2008: 167.

ОГЛЕДАЛОТО НА ЧУЖДЯ 2

Преоткриването на българския модернизъм води до преоткриване и на европейския модернизъм. Поемата „Голямата земя“ на Георги Рупчев постига това, което постига поемата „Пустата земя“ на Томас Елиът. Произведението на Рупчев, подобно на това на Елиът, се включва в общия процес през 1980-те на движение на литературата от един екстравертен модел на идентичност, експанзивно насочен „навън, напред и нагоре“, към един нов, интровертен модел, който е насочен „навътре, назад и надолу“⁹. „Голямата земя“ произвежда един симулакрален свят, паралелен на реалния и дори по-истински от него. Както много точно посочва Пламен Антонов, този „вътрешен“ симулакрал неутрализира „външния“ – на тоталитарната квазиреалност¹⁰. Кръговата концепция за време на българския литературен модернизъм задвижва кръговата концепция за време на българския литературен постмодернизъм.

ОГЛЕЖДАНЕТО В СЕБЕ СИ

Насочването навътре към субектността на Аза води до преоткриване на важността

на съня. Но кога точно сънят се превръща в обект на интерес от страна на литературата? Можем да кажем, че този процес се наблюдава във време на преход от една епоха към друга. Поради своята поставеност „между“, стилизацията на сън в едно художествено произведение спомага за разместване на границите между две литературни епохи. Достатъчно е да обърнем внимание на наситеността в началото на XX век на заглавия като „Сън за щастие“, „Безсъници“, „Иконите спят“. Но не е ли вярно същото наблюдение и за 1980-те години? Така както модернистите се противопоставят на епохата на реализма от края на XIX век, така постмодернистите от 1980-те години се противопоставят на епохата на социалистическия реализъм.

Но какво постигат българските постмодернисти чрез стилизацията на сън в своите произведения? Чрез навлизането в територията на съня тези творби набавят спасителна доза субектност. Набавяйки спасителна доза субектност, тази поезия набавя спасителна доза свобода. Виждаме, че в края на тоталитарния период враждебното отношение спрямо модернизма изчезва.

БИБЛИОГРАФИЯ:

Antov 2008: Antov, Plamen. Обратната поетика на 80-те: Надолу, навътре, назад. В: „Владетелят на чудото. Сборник в чест на 50-годишнината на Георги Рупчев“. София. 161-169 [Obratnata poetika na 80-te: Nadolu, navatre, nazad. In: „Vladetelyat na chudoto. Sbornik v chest na 50-godishninata na Georgi Rupchev. Sofia. 161 – 169].

Eliade 1994: Eliade, Mircea. Митът за вечното завръщане. София [Mitat za vechnoto zavrashthane. Sofia].

Hadzhikosev 1979: Hadzhikosev, Simeon. Българският символизъм. София. 9 [Balgarskiyat simbolizam. Sofia].

Krastev 1927: Krastev, Kiril. Джаз-банда. В: в-к „Изток“, № 57, 19.02.1927, 2 [Dzhaz-banda. In: v-k „Iztok“, № 57, 19.02.1927, 2].

Markham 1931: Markham, Reuben Meet Bulgaria. Sofia.

Mineva (Petkanova) 1927: Mineva (Petkanova), Magda. Македонски песни. София. [Makedonski pesni. Sofia].

Nitsolov, Georgiev 1980: Nitsolov, Lozan, Georgiev, Lubomir. Речник на литературните термини. София [Rechnik na literaturnite termini. Sofia].

Vezenkov 1938: Vezenkov, Esto. Радиопублика. В: сп. „Златогор“, XX, № 6, 267 [Radiopublika. In: sp. „Zlatorog“ XX, № 6].

Bulgarian Literary Modernism. The Problem of Time and Identity

Ivan Hristov

This article applies an inductive method to the phenomenon of Bulgarian literary modernism; this method aims not to check the validity of already-existing models, but to create a new theory of its own. The path it follows is from the bottom up, from the text to the generalization, from the margins to the center. A diachronic and synchronic cross-section of Bulgarian literary modernism has been made, while many of the questions the article discusses have been raised for the first time and are examined in a new light.

